

Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

9

1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Саид АҲМАД
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
(бош редактор ўринбосари)
Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТЎЛА
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул секретарь)
Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

УШБУ СОНДА

Наср

Ашурали ЖЎРАЕВ

ЮРАК БЎРОНЛАРИ

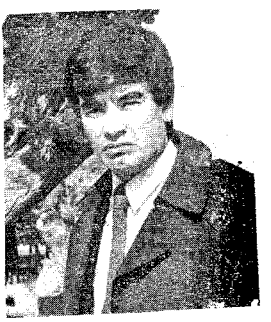
Ҳужжатли қисса

«Редакция топшириғига биноан, машҳур хонанда Ботир Зокиров билан суҳбат уюштиришим керак эди. Лекин Ботир аканинг бетоблиги туфайли бу ҳол узоққа чўзилди. Ва ниҳоят, 1983 йил 12 сентябрь куни яна у кишига телефон қилдим.

— Келаверинг, иложи бўлса ҳозир етиб келинг, — деди Ботир ака.

Ўша ярим кунлик унутилмас суҳбат кейинчалик бу улуғ санъаткор ҳақидаги мана шу ҳужжатли қиссани ёзишимга туртки бўлди...»

Шеърият

Усмон АЗИМОВ

ВАТАНДАН БОШҚА БИР СЎЗ ҚАЛБИМА МОС ТУШМАДИ

Жоним сенда дейман — айланмас тилим,
Жоним сенсан дейман — юрагим тўлар...
Менинг жоним,
Умрим,
Менинг севгилим!
Энди сени қандай асрасам бўлар?..

Саргузашт, Фантастика

Фазилат ҲОЖИҚУЛОВА

КУБОРО ВА ЯРИМ ОДАМ

Қисса

Куборо қисқа муддат ичида, эзгу нияти, олижаноб хатти-ҳаракатлари биланми, сирлилиги, аллақандай саргардонлиги биланми ўзига қадрли, азиз бўлиб қолган Кадеронга тикилиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Кейин...

Кейин, ҳамма нарса бир зумда содир бўлди...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Муҳаммади Жуманов

БЕОРОМ ЮРАКЛАР ЙЎЛДОШИ

Қиссачилигимизда кейинги икки йил ичида сезиларли сифат ўзгаришлари рўй берди. Бу ишда элга танилиб қолган ёзувчилар билан бирга эндигина биринчи асарларини тақдим этган ёшларнинг ҳам улуши борлиги қувонарли.

Бу қиссаларнинг мавзу доираси кенг, кўтарилган масалалари хилма-хил. Уларнинг катта қисмида давр руҳиятини ҳаққоний акс эттиришга уриниш кучли; инсон дардлари билан йўғрилган, дил жараёнлари таҳлилига эътибор катта. Бу асарларда проблемалилик устун ва мақсад аниқ. Қуруқ ишлаб чиқариш тасвиридан қочиш ва аксинча, инсон қалбига кўпроқ кириб бориш, ижтимоий ҳодисаларга раҳбарлик нигоҳи билан эмас, халқ нуқтаи назарини мезон қилиб олиш, кўп ҳолларда эса халқнинг ўзини ёки оддий вакилларини қаҳрамон сифатида танлаш майли мавжуд. Худди мана шу мезонлар бадиий ижоднинг моҳиятига жиддий аниқлик киритди: биринчидан, унинг ўз вазифаси — инсоншуносликка йўл очди, иккинчидан, ҳаёт ҳодисаларининг реалистик талқинига имкон яратди.

Бир туркум қиссаларда маънавият кўлами, ижтимоий ришталари, инсон хатти-ҳаракатларининг омиллари биринчи ўринда туради. Ҳ. Шайховнинг «Кўз», Х. Дўстмуҳамедовнинг «Нигоҳ», А. Аъзамнинг «Бу куннинг давоми», «Асқартоғ томонларда» асарларида дил гўё экрандагидек аниқ ва ойдин кўринади. Бу усул қаҳрамонларнинг ўзлигини янада тийрак англаш учун зарур. (Дарвоқе, бундай асарларнинг ё текстида, ё сарлавҳаси олдида буюк Алишер Навоийнинг «Эл нетиб топгай мениким, мен ўзимни топмасам» байти йўлбошловчи ўрнида олинади.)

Ҳожиакбар Шайховнинг «Кўз», Хуршид Дўстмуҳамедовнинг «Нигоҳ» қиссалари сарлавҳаларидаги ўхшашлик уларнинг ички проблематикасида ҳам давом этади. Ҳар иккала қисса дил жараёнлари ҳақида. Биринчиси ғазаб, нафратнинг кўзда тўпланиши, моддий энергияга айланиши, иккинчиси эса, диллардаги туйғуларнинг ўзаро ўтиши тўғрисида.

Ҳ. Шайхов детектив жанрини танласа, Х. Дўстмуҳамедов психологик таҳлил йўлидан боради.

«Кўз» қиссасининг персонажлари Жамшид Темурович ва Зокир Қудратовичлар машҳур физик олимлар. Биринчиси — назариётчи, иккинчиси — унинг назарияларини ҳаётга тадбиқ этувчи — амалиётчи. Иккаласи биргаликда — улкан куч. Биридан иккинчиси ажратилса, ҳар икковининг ҳам қиммати қолмайди. Бахтга қарши, инсоний ожизликлар устун келиб, бир кун шуҳратпарастлик шоҳсупаси устида талашиб қоладилар. Кўп ўтмай амалиётчи касалхонага тушади. Докторлар Жамшид Темуровичнинг организмида нормадан ортиқ электромагнит тўлқинлари мавжудлигини аниқлашиб ҳайратланишади ва ҳатто суиқасд бор деган гумонга келишади. Текширилганда, касаллик тарихида Зокир Қудратовичнинг иштироки аниқланади. Бироқ бу юқори частотали электромагнит тўлқинлари эмас, аксинча одатдаги кўзикиш экан.

Зокир Қудратович ўз руҳий қувватларининг моддийлиги устида машқ ўтказади. Кўз қуввати орқали гугурт қутичасини жойидан силжитади. Ҳамкасабаси Жамшид Темурович билан айтишиб қолганда, унинг кўзлари ғоят қўрқинчли ўқрайган эди. Психолог Анвар Саидовичнинг сўзларидан асарнинг ахлоқий концепцияси кўринади. Инсон тақдиридаги драмаларнинг илдизлари одамларнинг ўз табиатидан келиб чиқади.

Масаланинг шу тарзда қўйилиши, талқини ва ечимидан маънавий қониқиш ҳис этиш баробарида қисса воқеалари ўқувчи туйғуларини чайқалтириб юборадиган бадиий ҳодиса даражасида кўрсатилмаганлигини, аксинча, унда ҳолатларни бир чеккадан тасвирлашга мойиллигини, бу эса асарда айтилмоқчи бўлган фикр салмоғини маълум маънода тушириб юборганини ҳам айтиб ўтиш керак.

«Нигоҳ» қиссасида воқеабандлик, характерлараро тўқнашувлар деярли йўқ. Ёзувчи инсон юрагида кечаётган руҳий ҳолатларни улкан микроскоп остида кўринаётган каби манзаралар яратади. Бу микроскоп — нигоҳ. Унда дил жараёнлари ғоят қабариқ кўринади. Асар қаҳрамони Бек трамвайи билан йўлига тушиб қолган «Волга» машинасини уриб юборади. Бундай ҳолатларда одатда бўладиган милиционер, протокол, айбдор ва жабрланувчи муносабатлари тасвири қиссада йўқ. Унинг ўрнида Бек нигоҳини ўз дилидаги жараёнларга қаратади, унинг қаърида ҳолатларни кўришга ундайди. Воқеаларнинг илдизлари жуда чуқур. Улар, ҳатто асар матнидаги сюжетдан ҳам ташқарида — ўқувчи онгида давом этиши мумкин. Қуйидагиларга эътибор берайлик: Трамвай паркининг қоровули, кекса амаки Бекнинг ҳолатини кузатиб юриб, унга жабрланган аёл ҳолидан хабар олишни маслаҳат беради. Сўнгра ичидаги гапларини дарёга бориб айтишни тавсия қилади. Бек бу маслаҳатга ҳам юради. Шунда унинг тасаввурини, туйғуларини ағдар-тўнтар қилиб юборган сирли ҳодисалар содир бўлади — виждони билан тўқнаш келади: «Лаънати тасодиф!» «Тасодиф эмас! Тасодиф деб ўзингни алдама. Сендай уста ҳайдовчи рўпарангда машина пайдо бўлганида вагонни

www.ziyouz.com kutubxonasi

тўхтатишга улгурмаслиги мумкин эмас». «Воқеадан хабарингиз борми?» «Хабардорман. Ўша дақиқада сен ўзингдан, бошқалардан, масалан, «Волга» шофёридан, ҳатто касб-корингдан нафратланганинг касофати ҳам вагонни тўхтатишга улгурмагансан. Негаки, феълинг айниб турганда ҳеч қандай оқибатни ўйламайдиган одатинг бор». Худди мана шу мулоқотда Бекнинг ўз ёшлигида кампирнинг рўмоли орасидан тушиб қолган беш сўмлик пулни оливолгани юзага чиқади. Ундан олдинроқ эса ота-она хотирасига беҳурмат қараган паллаларида кечирган ҳаловатсизлик безовта этган эди. Мана шулар биргаликда Бекнинг руҳиятида маълум бир мувозанатсизликни туғдирган ва аварияни келтириб чиқарган эди. Авария рамзий мазмунга эга, ҳақиқат эса дилнинг ўзидадир. Дилдаги бесаранжомликдан, характердаги беқарорликдан, нафсдаги сохталикдан фожиалар келиб чиқади.

Қиссани ўқиш жараёнида ўқувчи ҳамиша уч нарсанинг таъсирида туради: биринчиси, асар юзасида жойлашган воқеалар; иккинчиси, шу воқеаларнинг рамзий мазмуни; учинчиси шу воқеаларнинг эмоционал-руҳий талқини.

Асарни ўқиш давомида баъзан бадиий фактларнинг мазмунини илғаш қийинроқ кечади. Гап шундаки, сюжетдаги ҳамма деталлар ҳам бадиий — эмоционал қиёмига етган эмас. Ёзувчи кўпроқ мажозий рационализмга суянмоқчи бўлади. Оқибатда, қисса руҳий жараёнларнинг илмий-фалсафий тадқиқотига ўхшаб қолади. Амалда эса, асар асосидаги илмий ғоя — қарашларнинг, муносабатларнинг ўзаро ўтмиши ҳақидаги фикр — қаҳрамонларнинг тақдиридаги чигалликлар ечимида, персонажлар фаолиятидаги бурилишлар силсиласида, асар интонациясининг ўзгаришида кўриниши лозим эди.

Аҳмад Аъзамнинг «Асқартоғ томонларда» қиссаси маънавиятнинг шаклланиш йўллари, унинг омиллари тўғрисида. Махди, Ҳақберди, Тангир, Исроил бир институтда ўқишган, турмуш тарзлари деярли бир хил, ҳаётга ва илмга чанқоқликлари, суҳбат мавзулари, ҳатто ейиш-ичишлари умумий. Бу йигитлардан кейинчалик ҳар хил одамлар ўсиб чиқади. Маҳди Ашрапов Офият билан биргаликда ишда ва оилада ҳалоллик ва ҳақиқатга амал қилишиб яшаётган бўлсалар, Тангир беҳисоб бойликлар тўплайди, уч марта хотин алмаштиради. Ҳақберди эса ҳалоллик учун курашаётгандек иш тутса-да, танг келганда чап берадиган одамлиги очилади. Бошқача айтганда, Ҳақберди чала ҳақиқатпараст экан. Оқибатда яхши бошлаган муҳим масала ниҳоясига етмайди.

Нега шундай бўлди? Қиссадаги Шоди шахси, саргузаштлари бу саволга бирмунча ойдинлик киритиши мумкин. Бу йигитнинг шоирона суҳбатларидан, романтик ҳикояларидан фидойи табиати, дунё мувозанатининг моҳиятини англаган донишмандлиги бўй кўрсатиб туради. Унинг ўлими Маҳди шуурида «асрлардан буён оқиб келаётган насл дарёсининг оқимини тозалаш учун қурбонликка келтирилган эди, назаримда» тахлит туйғулар туғдириш табиий. Шоди — дардчил. Дарди кўксига сиғмаганидан ўгитларга тўлиқ, ибратлардан иборат ҳикоялар айтади. Ҳар кимни ўз қалбига қарашга даъват, ўз шахсини мукаммаллаштиришга ундов у айтган афоналар мағзини ташкил этади. Афсуски, ёш йигитлар, олам илмини ютоқиб ютаман деб турган Шодининг тингловчилари — талабалар бу нақлларнинг сиртини тинглашади, ифодасига лол қолишади-ю, мазмунига кира олишмайди. Эътиқод ва хиёнат, фидойилик ёки худбинлик, муҳаббат ёхуд разолатнинг ибтидоси одамнинг ўз атрофидан нималарни ола билиши, ўз дилидаги у ёки бу ниятларни ривожлантиришига боғлиқ эмасми?! Ҳаётда эса мукаммал билимлар, арзирли ўрнаклар доимо мавжуд.

Асарда ифодалар аниқ. Воқеаларни аслда қандай бўлса, шундай кўрсатиш майли устун. Хусусан, Аҳмад Аъзамнинг «Асқартоғ томонларда» қиссасида, воқеаларнинг жараёнидан кўра, ҳосиласини кўрамиз. Шунда ҳам улар яхлит эмас, чизгиларда берилади, бадиий тасвир ўрнига қаҳраманнинг фикр ва кечинмаларидан қалқиб чиқади. Яна шуниси ҳам борки, қаҳрамон Маҳди Ашраповнинг ўзи ҳам ёрқин — ажралиб турмайди; воқеаларнинг бирортаси тугалланмайди. Демак, улар гарчи ғоят эзгу ва олижаноб эсалар-да, асарнинг фақат фикрлар ифодасидан иборатлиги фазилат эмас, деган хулосага келамиз. Автор жилла қурса институт муҳитидаги носоғлом вазиятни чуқурроқ бадиий — психологик таҳлил орбитасига олиб кирмоғи зарур эди. Ҳозирча у олдинги имтиҳонлардан «аъло»га ўтиб, охиргисига киргиси келмай қайтган истеъдодли абитуриентга ўхшайди. Олий ўқув юртларига доир муаммолар озмунчами? Айни пайтда улар публицистикадан кескин фарқланмоғи, руҳий жараёнлар, инсоний мотивлар контекстида бадиий талқинини топмоғи шарт. Акс ҳолда, жиддий фикрлар атиги биргина публицистик мақолада айтилиб турганда, шу гапларни шунчаки такрорлаётган қисса ёки романга эҳтиёж қолмаслиги аён.

Иккинчи бир туркум қиссаларда давр ва қаҳрамон муносабатлари бош мавзу қилиб олинди. Яқин ўтмиш йиллари ҳаёт материали, ундаги нохуш ҳодисаларга муносабат инсон камолотининг мезони сифатида танланди.

Тоҳир Маликнинг «Чархпалак» қиссаси бошдан оёқ зўр қизиқиш билан ўқилади. Бунинг сабаби, фақатгина сюжетда детектив — жиноят ва тергов услубининг устунлигида эмас. Аксинча, кўтарилган масаланинг ҳаётий муҳимлиги, таҳлилнинг самимийлиги ва холислиги, воқеаларнинг табиий ўсуви, тугуннинг асар охиригача сақланиб келиши, қолаверса, образ ва персонажларнинг тўлақонли тасвири асар муваффақиятини таъминлаган.

Қисса мазмунидан чиқадиган хулоса шуки, турғунлик йиллари ўзига хос «кадр»ларни етиштирди. Омонтурдиев, Латофат, Шоғиёсов, Зарипов, Муродлар бу йилларда социал-иқтисодий ва бошқарув қоидаларининг заифлигидан фойдаланишиб, ўзларининг амалдаги муттаҳамлик «қонун-қоида»ларини жорий этгандилар. Омонтурдиевлар кимлар ўзи? Қаёқдан келишди? Ҳеч қаердан келишганлари йўқ, ўз орамизда эди улар. Фақатгина жамиятда соф кучлар устун пайтларда улар сезилмасди ҳам. Ёлғон сўзлардан зафарлар тарихи тўқилаётган, рангли қоғозлардан гулчамбарлар тайёрлаётган йилларда эса уларнинг даври келди: юзага чиқишди, ўзларининг — бўрию тулкилигини рўй-рост кўрсатишди. Уларнинг олдида виждон карахт бўлиб қолди.

Соф одамларнинг кўпчилиги тўғри позицияда тура олмадилар. Ҳатто, Комил, Мавлуда, муаллим Маҳкам акадек имони бақувват кишилар ҳам бу хавфли иллатнинг моҳиятини дафъатан англаб етмадилар. Бу ишларга қўшилмасликнинг ўзиёқ етарли, деб ўйладилар. Уларни бутунлай айблаш ҳам қийин. Чунки ахборот, статистика, илмий ташкилотлар, хуллас, бошқарувнинг ҳамма воситалари одамларни чалғитиб келдилар-да! Мана шундай мураккаб вазиятда софликнинг топталиши, ҳақиқатнинг эгилиши тайин эди. Комил ва Яҳёлар қобилиятли эканликларига қарамай, етти-саккиз йил-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лаб илмий ишларини якунлай олмайдилар. Комил эса Тўхтамишдек ифлоснинг кўмагига зор, ўзига маънавий бегона муҳитда ишлашга мажбур. Шу шароит уни ўлдиради. Рақиб зийрак ва баттол: Комилдаги курашга тайёргарликни дарҳол сезадилар, курашда усул танламайдилар — пул берадилар, номусини букадилар, ўлдирадилар... Кураш янги поғонага кўтарилади.

Бироқ, қисса қанчалар илиқ таассурот қолдирмасин, ёзувчи истеъдодининг бир қирраси тўла намоён бўлган-у, ундан ҳам бойроқ, масъулроқ жиҳати очилмагандек туюлади. Гап нимада? У ҳаёт ҳақиқатининг тўла кўрсатмаганида.

Асар воқеалари чўкиб ўлган Комил Садировнинг «иши»ни қайта текширишга беришдан бошланади. Ёш мутахассис Нозима бунда жиноят мавжудлигини аниқлайди. Эътибор қилсак, Нозиманинг фаолияти жўн кечганлигини, айтарли мураккабликларга дуч келмаганини кўрамиз. У қаерга бормасин, иш юзасидан ким билан сўзлашмасин бир хил, аниқ жавоблар олаверади. Ўз идорасидаги каттаю кичик унвонли ходимлар, полковник Султонов, майор Бўтаев ва ҳоказолар бу «иш»да жонбозлик кўрсатадилар. Ҳаётда кўпинча тескариси бўлиб келган. Аввало, гувоҳларни топиш қийин, улардан тўғри жавоб олиш янада мушкул, атайлаб терговни чалғитувчилар кўп учрайди ва ҳоказо. Энг ёмони, орган ходимларининг баъзилари турғунлик йилларидаги муттаҳамларнинг кўмакчиси, ҳомийси, шериги эканлиги энди сир эмас! Шундай мураккаб жиноятнинг қайта текширилиши наҳотки уни беркитиб юборган одамларни талвасага солмаса ва қарши ҳаракат уйғотмаса? Ҳали улар бутун тўдаси билан от устида эдилар-ку?! Тергов бошидаги капитан Одилов қаёққа кетди? У нега ўзининг олдинги позициясини ҳимоя қилмайди ёки кейинги ишларга аралашмайди, ёхуд ишни чалкаштиргани учун бирор бир тарзда ўнғайсиз аҳволга тушмайди? Жиноят ва жазо мураккаб жараён ва унинг таҳлили кучли эмоционал — психологик коллизиялардан ташкил топади. Бинобарин, бадиий асарда буларнинг тасвирисиз ҳақиқат талқини ҳақида гапириш мушкул. Бу хусусда А. Улуғовнинг «Зиддиятлар талқини» мақоласида айтган фикрлари ўринли.

Саломат Вафоеванинг «Омонгул» қиссаси қайта қуриш жараёнидаги мураккабликлар, унинг биринчи қурбони ҳақидаги асардир. Омонгул баъзи асарларнинг қаҳрамонлари сингари мураккабликлар оқимида сиқилиб юравермайди. У бутун вужуди билан атрофда бўлаётган воқеаларнинг тубига етишга уринади. Адолатсизликларнинг сабабчиларини топади. Булар кимлар денг — «юртнинг оталари» бўлмиш раис, бригадир, бухгалтер, кассир ва улардан ҳам юқорироқ вазифада турган кишилар. Омонгул шулар билан олишиши керак. Бу курашда у халққа суянади. Аммо оддий одамлар ҳал қилувчи дамда Омонгулга хиёнат қилишади, ҳатто эзилиб кетган, юз етмиш сўмга қўл қўйиб, ўттиз-қирқинигина олиб, қақшаб юрган бева хотин ҳам.

Шу билан бирга қиссада ҳаётий ҳақиқат бирмунча жўн, унинг юзасидаги фактлар тасвирланган-гандек туюлади, оқибатда сюжет ишонарли, инсоний муносабатлар табиий, шарт-шароитлар қалбимизга яқинлигига қарамасдан, жамият ва инсон диалектикасига оид кенг миқёсли ўйлар ўқувчи руҳини чулғаб олмайди. Бунинг боиси, асарда автор идеаллари, ҳаётий концепциялари, ижтимоий орзулари юксак даражада сингишиб кетмаганлигида бўлса керак.

Маънавият масалалари Муроджон Мансуровнинг «Ёмби» қиссасида ҳам бош проблемага айланади. Унда археологлар Искандар ва Тўрабеклар фавқулодда катта қазилмалар тарихида кам учрайдиган дафина топиб оладилар ва уни ёмон кўзлардан асраб, Тошкентга олиб келиб топширадилар. Воқеалар бир кун ичида кечади. Топилган хазинага муносабатда икки хил маънавий даражалар очилади, яъни Искандар бу хазинани бус-бутун давлатга топшириш устида барча эҳтиёт чораларини кўради ва бунга эришади, ўзининг пок инсонлигини исбот қилади, Тўрабек эса олтинлардан тузуккина бир донасини яширинча чўнтагига солиб олади ва бу билан йўлдан озади.

Олтин, умуман, катта бойлик айрим одамларни йўлдан оздиради, деган фикр сюжет давомида ривожлантириб борилади. Ғанишернинг девоналиги — олтин васвасадан, Зиёдулла, Ўткирларнинг жоҳиллиги — бойлик ҳавосидан. Келтирилган ривоятлар ҳам олтиннинг шайтоний хусусиятлари тўғрисида.

Кўринадики, асарда жиддий ахлоқий муаммоларни кўтаргудек фикр, ғоя бор. Бироқ уларни жозибали нутқ, юлдузи иссиқ образлар, бири иккинчисини мантиқан изоҳлайдиган, тўлдирадиган ва ривожлантирадиган далиллар, ҳаётий эпизодлар, мураккаб инсоний муносабатлар тасвири ҳамда бошқа образли мушоҳада усуллари воситасида яхлит бадиий воқеага айланган дейиш қийин.

Ёзувчи бойлик ва инсон руҳияти масаласини инсоний кечинмалар диалектикаси сифатида тасвирлаш ўрнига, улар ҳақида енгил-елпи, ўзаро қовушмайдиган хабарлар бериб кетаверадики, натижада на қалб манзараларини кўрамиз, на бирор воқеадан қаттиқ таъсирланамиз. Олтинлар ҳеч қандай ЧПсиз Тошкентга етказилади. Миркомил деган ўта ҳалол йигит қамоқда эди, шу қамалганича қолаверади, соҳибжамол Офтоб, Ўткир, Зиёдуллалар билан бирров танишамиз-у, қайтиб кўрмаймиз. Искандарнинг ишонган «дўсти» Тўрабек ўзидан ўзи йўқолиб қолади. Бунда машъум бир дона олтин сабабдир, балки.

Ёзувчи кўпинча тасвирлашга эриниб воқеалар ҳақида қавс ичида хабар бериб кетаверади ва афтидан, ўқувчига шунинг ўзи кифоя деса керак. Тасвирлашга бел боғлаганда ҳам фикр инертлиги йўл бермайди. Эътибор беринг: «Искандар мийиғида кулиб қўйди: айни муддао. Лекин ўзининг ичи қуриб, ёш боладай қувонгиси... келади». Худди шу бетда: «Ичинг қуримаса, кейин ҳам кўраверасан, ҳозир эса...» Яна: «...ичинг қуримаса: кўрарсан кейин...» Қаҳрамон қайта-қайта «зеҳн» эмас, «зингил» солади. Автор «қиз ўртоқ» атамасини бир неча бор қўллайди, бироқ бу билан китобхоннинг ғашига тегаётганини сезмайди. Калон тоғанинг исми бошқа жойда Ҳакимбек деб аталади. Ғанишер эса Думбулғани, Шерали деб аталиб кетаверади.

Темурпўлат Тиллаевнинг «Ворис» қиссасида ҳам қишлоқ ҳаёти тасвирланган. Бир томони дарё, бошқа томонлари дала-дашт, адирлар ва кичик бир қишлоқ. Шу ерда ота ва боладан иборат оила истиқомат қилади. Оиланинг каттаси Чала — замонавий Қори Ишкамба, мол бозорида даллоллик қилади, мол олиб сотади; киймайди, емайди, ичмайди, мол қилади. Шу ҳунарини ўғли Ўлмасга ҳам сингдирмоқчи. Драма ана шундан бошланади.

Чала — характер. Унинг ўзига яраша фалсафа, эътиқоди ва фаоллиги бор. Ҳамма нарсанинг ибтидоси бойликдир, пулинг бўлса одамлар сени ҳурмат қилади деб ҳисоблайди у. Эшикдан «Бойбува, о, бойбува» деб чақириб келишганда, бу овоз юрагидаги манманлик туйғуларини жунбушга келтиради. Сиртидан иқсирт кўринган бу одам ичида бошқалар устидан кулиб яшайди. Айниқса,

www.ziyouz.com kutubxonasi

мол савдоси борасида нўноқроқ одамларни кўрса, кўнгли яйраб кетади, савдосини мўлжалга келтиргунча минг тусланади. Шу тариқа Чала молпараст тоифа сифатида кўз олдимизда аниқ гавдаланади. Бу тоифанинг пайдо бўлиш илдизлари қаерда? У кейинги пулпарастлик, кўзбўямачилик йилларининг маҳсули. Ижтимоий тарбиянинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги Чаладек ҳаракатчан ва уқувли одамларнинг тез ривожланиб кетишига имконият берган. Ўйлаб кўринг, мактаб ўқитувчилари «дипломни сотиб олганлар», бошқа ижтимоий раҳбарлик органларидаги одамлар ўз чўнтакларини тўлдиришдан бўшамасалар, Чалаларга «бойликка мук кетма», «ўғлингнинг ўқишига ҳалақит берма, у олим бўлади», — деган маслаҳатда қиммат қоладими?!

Қиссанинг эстетик моҳияти, Ўлмаснинг — Чала суянган тоғ, кўзининг оқу қораси қаҳратон қишда уйидан изғиринлар сари чиқиб кетишида, яъни болаларча исёнида очилади. Отанинг маънавий қашшоқлиги, мактабдагиларнинг жоҳиллиги бола қалбида портлаш содир қилди, бироқ орзуларини синдира олмади. Энди ҳамма умид боладан! Оппоқ далалардан манзили томон йўл топа олармикан у?! Топади деган хулосада асос бор: Ўлмас маънавиятда Чалага зид бўлса-да, ҳаракатчанлик, топқирлик ва мустақилликка интилиш жиҳатидан отанинг боласи-ку, ахир!

Чала ва Ўлмас муносабатлари таҳлили китобхонни ўзига тортиб турадиган жиҳатлардандир. Танқидий мотивларнинг устунлиги автор позициясининг жанговарлигини тасдиқлайдиган ижобий ҳолатлиги ҳам маъқул. Бироқ мана шу тенденция муҳит талқинида кенг миқёсда кўрсатилмайди, психологик драмалардан фалсафий ва ижтимоий хулосалар чиқарилмайди. Пировардида, асар айниқса, шу кунларимиз учун энг зарур хусусият — социал танқидий пафосдан маҳрум бўлиб қолган.

Яна бир қур қиссаларда инсонлараро муносабатларнинг мураккаблиги бадиий таҳлил этилади.

Ражаббой Рауповнинг «Она сўз» асари номус ҳақида. Бу ахлоқий тушунча Зубайда ва Равшан муносабатларидаги зиддиятлар тасвири орқали очилади. Зубайда Равшан билан танишгунга қадар номусини йўқотган. Бу ҳол улар ўртасидаги улкан тўсиққа айланади. Ваҳоланки, улар бир-бирига жуда мос эдилар. Қиссадаги бошқа бадиий деталлар ҳам номус туйғусини янада кенгроқ изоҳлайди. Хусусан, бир персонаж хотинига тегажоқлик қилган раҳбарни чопиб ташлайди. Редакцияга келаётан хатлар ҳам номус ҳақида. Шу тариқа номус интим шаклидан кўра кенгроқ — ижтимоий мазмунни ҳам ифодалайди.

Қиссада афсоналар, рамзий тасвирлардан бош масалани очиш учун уриниш бор. Бироқ улар асарнинг умумий тўқимасига сингдириб юборилмаганлиги учун ҳам ўқувчи онгида аниқ эмоционал — эстетик акс садо бермайди. Бинобарин, ғояни очиш таъсирли ҳолда вазифасини тўла бажармайди. Демак, бадиий асарда афсоналардан фойдаланилганда, шакл ва мазмун жиҳатдан энг баркамолларигина ёзувчи ниятини ёркин очиши мумкин. Автор ғояси афсона мотивларига сингиб кетгандагина катта таъсир кучига эга бўлади.

Шойим Бўтаевнинг «Кунботардаги боғ» қиссасида халқ маънавиятининг уфқлари кўрсатилади. Тасвирланишича, тоғ этагидаги кичкина бир қишлоқда Улғай момо исмли кампир истиқомат қилади. Чоли урушдан қайтмаган, ёлғизи Тўхтасин рассомликка қизиқиб шаҳардан келмайди. Момонинг тузуккина боғи бор, ўзи эса кексайиб қувватдан қоляпти. Асар кампир, боғ ва бошқа одамлар ҳақида, шу қишлоқ кишиларининг маънавияти тўғрисида.

«Эл ботирсиз бўлмас» дейди халқимиз. Руқия келинбиби, унинг болалари Элёр ва Илёслар момони бир зум бўлса ҳам ўз ҳолига ташлаб қўймайдилар. Ҳар дам иссиғи ва совуғидан хабар олиб турадилар, зарур бўлса бошидан кетмайдилар. Акромжон, Гулмуродлар боғда ишлаб берадилар, керак бўлганда кексаларнинг боғида ҳашар уюштирадилар. Хуллас, одамларнинг меҳр булоғи Улғай момо ва ҳаёт абадийлигининг, авлодлар ворислигининг рамзи бўлган боғчанинг яшнаб туриши учун етиб ортади.

Нуъмон қиртиш раиснинг хизматини қилиб, ялтоқланиб, эвазига момонинг боғчасини сўраб олганида, Аҳмад бригадир ва бошқалар шундай таҳдидли қараш қиладиларки, унинг «нафаси ичига тушиб» кетади. Сирасини айтганда, кампир боғни кимгадир, ҳатто Нуъмон қиртишга бўлса ҳам бермоқчи. Бироқ боғнинг тақдири нима бўлади? Бунинг учун ана шу саволга маънили жавоб керак. Нуъмон қиртишлар таъмагир ва баднафс кишилар. Шу сабабли боғни уларга топшириб бўлмайди:

— «Э, Нуъмон-а, — Улғай эна афсус билан бош чайқади... — Нимаики бўлса, нафсимга бўлсин, дейсан-да! Боғ ҳам яхши одамга ўхшайди, билсанг. Юз йил, минг йилда дунёга бир келади. Дарахтлар одамларнинг қолган умрини яшайди... Кўра-била туриб боғни сенга қандай топширай».

Эзгу одатларни сақлаш халқ руҳиятининг муқаддас удумидир. Ёмонларга, ёмонликларга бақамти қарши туриш одамлар имонидаги соғломликнинг белгисидир. Шунинг учун яхши эллар оқар сувдек, ўзини табиатга зид нарсалардан тозалаб, покланиб боради. Шойим Бўтаевнинг «Кунботардаги боғ»и ҳам шундай тақдирга эга. Уни Улғай момо ҳар кимга ташлаб кетмайди.

Асарга ана шу ғоявий мазмун сингдирилган. Танқидчи Абдулла Улуғов «Сўзамолликми, маҳорат?..» мақоласида эса қиссадаги ана шу хусусиятни яхши илғамагани учун асар персонажлари, «муносабатларига ҳаётнинг азалий ва абадий чигалликлари ҳақида фалсафий — маърифий маъно» сингдирилмаган деган даъвони илгари сурадики, унга қўшилиб бўлмайди.

Яна бир туркум қиссаларга ҳаёт ҳодисаларини юмористик позициядан тасвирлаш хос.

Анвар Обиджоннинг «Ялтироқ тугма» қиссаси воқеалари шу даражада мураккабки, уни ҳатто, ребусга ҳам ўхшатиб бўлмайди. Ребусни-ку, ақли, фаросати бутун одамлар чақишар, бироқ ушбу қиссадаги «ижодкорлик масъулиятини тўлиқ ҳис қилмай туриб, енгил ҳаёт ва дабдаба умидида йўлга отланган ёш қаламкаш ҳақида «қисса — ҳангома» деган иккинчи — йўналтирувчи сарлавҳаси ҳам ҳеч нарса англатмайди. Чунки асар ичида ижод ва ижодкорлик йўли ҳақида деярли сўз кетмайди. Агар ёзувчи Аламазон ижодга қизиқарди, бироқ ҳавойилиги сабаб, бунга эриша олмади, демоқчи бўлса, бу фикрни асослайдиган унча-мунча тасвир ҳам лозим эди.

Қиссанинг ҳозирги аҳволида Аламазон, шунчаки бир саёқ. У нималар қилмайди дейсиз: журфак студенти, савдогарнинг шериги, Бийроннинг ошиғи, шоирнинг улфати, боксчиларнинг тренери ва ҳоказо... ва шуларнинг ҳаммасини ҳеч бир маънавий далилсиз, англанмаган тарзда қилаверади. Шу ҳолига Дон Кихотнинг Санчо Пансаси каби ўз Эшмати, уни жонидан ортиқ севгувчи Азизаси бор. Улар ҳам персонажлик мавқеаларига кўра Аламазонга жуда муносиб: воқеаларга на руҳ киритади — на тус беради. Эшмат қишлоқда туриб шаҳарга талант қидириб кетган «валинеъмати»га

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳамду санолар ўқиб юради, Азиза эса ёзувчи қаҳрамони яна нимага гирифтор этсам экан, деб турганида водийдан етиб келиб, уни олиб кетади.

Шу тариқа Аламазон бечора бирор бир адабга ўрганмасдан ёки бошқаларга зиғирча одоб бергулик ҳаёт кечирмасдан жўнаб қолади. Оқибатда, асарнинг эстетик қиммати, таъсир кучига путур етади.

Бунинг сабаби нимада? Дастлабкиси шундаки, ёзувчи ўз асарига «қисса — ҳангома» номини бериб, ижодкорлик масъулиятини ҳангомага юклаб қўя қолган. Нафсиламрини айтганда, ҳангомами, саргузаштми, фантастиками, шаклидан қатъи назар, ёзувчининг қўлида ҳар бир жанр маълум ғояни мукаммал ёритиш вазифасини бажариши лозим. Анвар Обиджон воқеаларни сатирик йўналишда таҳлил қилиш мақсадини кўзлар экан, у ҳолда ҳар қадамда ёзувчининг ўткир нигоҳи, истеҳзоли қарашлари, фош қилиш маҳорати сезилиб туриши зарур эди. Масалан, Сервантес Дон Кихот саргузаштларини эринмай тасвирлаш орқали бадиий мақсадга тўла эришади — ўша замонларда ҳаддан ортиқ кўпайиб кетган, бадиийликдан йироқ рицарлик романларининг ёзилишига чек қўяди. «Ялтироқ тугма» автори мақсадни аниқ олганда ва ниятига яраша ифода усули танлаганда, эҳтимол, мукаммалроқ асар яратиши мумкин эди.

Нурали Қобулнинг «Буғдой пишиғига етмаганлар» қиссасида Улуғ Ватан уруши йиллари воқеаларига Ойқор қишлоғи одамларининг оғир йиллардаги ҳаёти тасвирланади. Одамларимиздаги улкан фидойилик ҳамда фашизмга нисбатан кучли нафрат ҳислари авторни ёзишга ундаганлиги сезилиб турибди. Афсуски, А. Расуловнинг «Янгича муносабатлар» мақоласида айтилганидек, асарда — бу яхши ният бадиий рўёбга чиқмаган. Қиссада тасаввуримизни бойитадиган бирорта ҳам янги факт, характер ёки янги нигоҳни кўрмаймиз. Аксинча, бошқа асарлар орқали аллақачонлар онгимизда яшаб келаётган персонажларга ўхшаш ойқорлик одамларни яна бир марта учратамиз. Масалан, Эрали бобо Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур Асрор бобосига ўхшаганроқ одам, Эрали бобо ва Энақиз момонинг ёлғиз фарзандлари Ҳожибек урушда. Чол-кампир ўтган самолётга умид билан қарайдилар, «сўнгра хўрсинишиб, бир-бирининг кўзидан панада обидийда ҳам қилиб олишади». Белоруссиядан эвакуация қилинган оналардан бирининг беш яшар ўғли ўлади ва мусулмон мозорига кўмиш ёки кўммаслик устида жиндай гап бўлади. Шунда Усмонали « — Қаерга бўларди?.. Энди бу халқ билан турсак бир тепа, ўлсак бир гўрмиз...» — дейди. Бу эпизод машҳур «Роксананинг кўз ёшлари» балладасидаги воқеаларни эсимизга солади.

Қиссадаги «Амирқул муаллим фақат ухлаганда чекмайди. Дам олиш учун чўзилиб ётганда ҳам лабида папироси бўлади. У қишлоқда яккаю ягона папирос чекувчи одам бўлганлиги учун кишилар унга ҳатто ҳурмат билан қарашади» таърифини ўқир эканмиз, дарҳол «Болалик»даги Расул ўрус эсга келади.

Асардаги бошқа фактлар ҳам таниш. Ҳўкизларни ўғри ҳайдаб кетиши, боланинг сигирни эмиши, нарх-навонинг ошиши, колхоз ғалласининг ўғирланиши, солиқ йиғувчиларнинг меҳрсизлиги, арзимаган туҳмат билан одамларнинг қаматилиши, баъзи бир муттаҳамларнинг аёлларга кўз олайтириши, аёлларнинг қоп ортиши, очдан ўлиш ва шу кабилар Ч. Айтматов, О. Ёқубов, С. Аҳмад, Ў. Ҳошимов ва бошқа кўплаб ёзувчиларнинг асарларидан маълум эди.

Қиссада чалкаш эпизодлар анчагина. У шундай тасвир билан бошланади: «Борлиқ сукунат оғушида... Серташвиш кунлар ҳам юракка ваҳм солгувчи чексиз туюладиган бул сукунатни бузолмас эди». Худди шу фикр қуйидагича якунланади: «Изғирин музликка айланган қояларни ялаб-юлқаб чийиллар, жарликлар тепасида қор қуюни ўйнарди». Энди буёғини ўзингиз топаверинг — «сукунатми», «чийиллашми»? Асар руҳига қайси бири кўпроқ керак эди. Сўнгра ҳўкизлар ўғирланади. Аёллар ўзларини молага қўшишади. Шу пайтдаги уларнинг аҳволига қаранг: «Зуҳра хола овозини баралла қўйиб, ашула айтарди, икки-уч аёл унга жўр бўладилар... Абдураҳмон деган одам ғалла ўғирлайди ва қўлга тушади. У ғоят мунгли, ғамгин ва ўта лоқайд, дунёдан тўйган одам сифатида тавсиф этилади. Раис бир шапалоқ урган ҳам эдики, шу ҳаётдан умидсиз одам раисни фош қилади, сўнгра тепади. Одамлар уни уриб ўлдиришади. Келтирилган икки ҳолатда ҳам инсоний психологик номутаносиблик мужассам. Биринчисида бўйнига бўйинтуруқ осган аёлларнинг баралла қўшиқ айтишлари, иккинчисида гангиб турган одамларнинг гапни чертиб-чертиб гапириши, муштлашишини тасаввурга сиғдириш қийин.

Нафсиламбрини айтганда, уруш йиллари материали асосида шу кунларда ҳам таъсирчан қиссалар ёзиляпти. Назар Эшонқуловнинг «Уруш одамлари» қиссасини эслайлик. Бу асарда уруш драматизми тақдирлар фожиасига сабабчи эканлиги асосли ва изчил тасвирлар воситасида, характерлар мантиқига мос даражада ҳаққоний ифодаланадики, у ўқувчида қониқиш туғдиради.

Мазкур кузатишлардан чиқадиган хулоса шуки, ўзбек қиссачилиги «Ўз ўзанидан тўлиб оқмоқда» (А. Улуғов). Шу билан бирга унга жиддий тилаклар айтиш зарурати бор.

А. Расулов «Янгича муносабатлар» мақоласида Ш. Бўтаевнинг «Кунботардаги боғ» ҳамда Н. Қобулнинг «Буғдой пишиғига етмаганлар», асарларини қиёсий таҳлил этиб, улардаги кўпгина эпизодлар ва қаҳрамонларнинг оригиналлигига шубҳа билдиради. У фикрларни етарлича исботлаб беради. Ҳақиқатан ҳам, ўзбек қиссачилигида баъзи тақлид даражасида ёзилаётган асарларни кўряпмиз. Масалан, Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» асаридан сўнг ўлим маросимлари тасвири кўпайгани сезиляпти. Бундай асарларда маҳаллий колорит, миллий характер, деталлар мавжудлигига қарамасдан концептуаллик ва фалсафий фикр салмоғига путур етказилмоқда. Адабий-танқидий мақолаларда қайта-қайта таъкидланаётганидек, тасвирда субъективизм улушининг ортиб кетаётганини, қаҳрамоннинг жўнлашиб бораётгани, адабиётнинг ўқувчини ҳайратлантириш хусусияти сустлашиб қолаётгани каби фактларни назардан қочириш мумкин эмас.

Кейинги икки йил ичида турғунлик йиллари материали асосида қатор қиссалар ёзилди ва шу қисқа вақт ичида бу ҳақда маълум қолиплар, схемалар шаклланди: «бурни қонаганлар» ва «оғзи қонлар»нинг эгизакдек ўзаро ўхшаш образлари кўп чизилди. Бироқ ҳаётимиздаги кейинги ўн йиллар маънавиятини чуқур бадиий тадқиқ этадиган, XVI Пленум ва суд материалларидан чуқурроқ ва фарқлироқ инсоний жараёнларни кўрсатадиган асар ҳозирча ёзилмади. Ваҳоланки, бу йиллар факторларининг ижтимоий — психологик заминлари қарама-қарши мустақил позициялардан туриб чуқур бадиий таҳлил этилмоғи зарур вазифадир. Адабиёт — беоромлик ҳосиласи экан, ўша давр одамлари ҳақида жонкуярлик билан ёзишни бугундан бошлаш кераклиги ўз-ўзидан маълум.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Зак. 254—15.000.000—81 г.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 9

Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор **А. Ҳайдаров.** Рассом **Ғ. Алимов.** Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 05.07,88 й. Босишга рухсат этилди 22.08.88 й. Қоғоз формати 70×108$^{1}/_{16}$. Р-17624. Фотонабор. Офсет босма усули. Босма листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 170882. Буюртма 3889.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.

www.ziyouz.com kutubxonasi